

Pneuma

Kosmos & Metafysica • Verdieping → Gevorderd

Het actieve beginsel dat structuur en samenhang verklaart

Een steen blijft als één voorwerp bijeen.

Een plant neemt voeding op en groeit. Een dier neemt waar en beweegt. Een mens kan bovendien nadenken over wat hij waarneemt en zijn handelen onderzoeken.

Hoe kunnen zulke verschillende verschijnselen binnen dezelfde natuur worden begrepen?

Voor de Stoïcijnen speelt daarbij het begrip *pneuma* een belangrijke rol.

Het wordt meestal vertaald als adem of levensadem. Die vertaling roept gemakkelijk beelden op van lucht, levenskracht of geest.

Maar wat bedoelen de Stoïcijnen er precies mee?

Pneuma behoort tot hun verklaring van de lichamelijke werkelijkheid. Het helpt hen samenhang, groei, waarneming en denken binnen één natuurfilosofisch kader te onderzoeken.

Om dat te begrijpen, moeten we hun begrippen zorgvuldig onderscheiden van onze hedendaagse taal.

Meer dan de lucht die we inademen

In het Grieks kan *pneuma* onder meer adem, wind of luchtstroom betekenen.

Binnen de stoïcijnse natuurfilosofie krijgt het woord een technische betekenis. Het verwijst naar een lichamelijk beginsel dat materie doordringt en organiseert.

Adem vormt een begrijpelijk aanknopingspunt. Bij mensen en dieren zijn ademhaling, beweging en leven duidelijk met elkaar verbonden.

Toch reikt de stoïcijnse verklaring verder. Pneuma wordt ook gebruikt om samenhang te begrijpen in dingen die niet ademen.

De vertaling 'levensadem' is daarom behulpzaam, zolang we haar niet uitsluitend als gewone ademhaling opvatten.

Een lichamelijk beginsel

De Stoïcijnen beschouwen de ziel als lichamelijk. Diogenes Laërtius rapporteert dat zij haar als pneuma begrijpen en verbinden met beweging en ademhaling.

Ook de vermogens van de ziel worden dus binnen de natuur onderzocht. [Diogenes Laërtius, VII.156–157](#)

Dit is belangrijk voor het begrip pneuma.

Het is geen onstoffelijke ziel die van buitenaf aan een lichaam wordt toegevoegd. Het behoort tot hun lichamelijke verklaring van werkzaamheid.

In een antieke beschrijving van Alexander van Aphrodisias wordt de stoïcijnse ziel voorgesteld als pneuma dat op een bepaalde manier uit vuur en lucht is samengesteld. [Alexander van Aphrodisias, *De anima*, bij 26](#)

Vuur en lucht zijn hier antieke elementen. We moeten ze niet zonder meer opvatten als moderne chemische stoffen.

De verklaring hoort bij een andere manier om warmte, beweging, leven en materiële samenstelling te begrijpen.

Samenhang vraagt om een verklaring

Een voorwerp bestaat uit materiaal, maar de aanwezigheid van materiaal alleen verklaart nog niet waarom het één samenhangend ding vormt.

Waarom blijft het bijeen?

Hoe behoudt het bepaalde eigenschappen?

Hoe kunnen onderdelen samen een functionerend geheel vormen?

Dat zijn vragen waarop de stoïcijnse theorie van pneuma antwoord probeert te geven.

Het pneuma is volgens dit model werkzaam in wat het organiseert. Daardoor kan een lichaam als een geheel bestaan en bepaalde vermogens bezitten.

Voor een moderne lezer is vooral de vraagstelling herkenbaar. Ook wij kunnen onderscheid maken tussen het opsommen van bestanddelen en het begrijpen van hun organisatie.

Daaruit volgt niet dat het stoïcijnse antwoord overeenkomt met onze huidige verklaringen. Het maakt duidelijk welk probleem zij onderzochten.

Tonos en spanning

Bij pneuma hoort het begrip *tonos*: spanning.

Die spanning moeten we niet onmiddellijk opvatten als stress of psychische druk. Het gaat om een natuurfilosofische verklaring van samenhang en eigenschappen.

Nemesius beschrijft in zijn weergave van de stoïcijnse leer een beweging naar buiten en naar binnen. De uitgaande beweging wordt verbonden met grootte en eigenschappen; de ingaande met eenheid en substantie.

Zo probeert de theorie te verklaren hoe iets tegelijk uitgebreid kan zijn en toch één lichaam vormt. [Nemesius, *Over de natuur van de mens*, 70–71, geciteerd in deze bronbespreking](#)

Een vergelijking met een gespannen snaar kan helpen om aan een werkzame spanning te denken. Maar het blijft een beperkte vergelijking.

De stoïcijnse tonos is geen beschrijving van alleen een snaar of een zichtbaar strakgetrokken materiaal. Het begrip heeft een veel bredere verklarende functie.

Verschillende vermogens binnen dezelfde natuur

In de antieke overlevering worden verschillende vormen van organisatie onderscheiden.

Een belangrijk getuigenis vinden we bij Philo van Alexandrië. Hij beschrijft achtereenvolgens samenhang, plantennatuur, ziel en redelijke ziel.

Philo is geen eenvoudige vertegenwoordiger van de Stoa. Hij gebruikt filosofisch begrippenmateriaal binnen zijn eigen religieuze denken. Zijn beschrijving helpt wel om een onderscheid te begrijpen dat belangrijk is voor de studie van pneuma. [Philo, Over de onveranderlijkheid van God, §35–36](#)

Het gaat om verschillen in vermogens: wat kan een bepaald geheel doen?

Die vraag leidt van het bijeenblijven van een voorwerp naar groei, waarneming en redelijkheid.

Hexis en het bijeenblijven van dingen

Het woord *hexis* kan in deze context worden gebruikt voor een toestand of samenhang waardoor iets bijeenblijft.

Denk aan een steen of een stuk hout.

Zo'n voorwerp groeit niet meer als een plant en neemt niet waar als een dier. Toch heeft het een eenheid die om uitleg vraagt.

Philo verbindt deze samenhang met een beweging van het pneuma die terugkeert naar zichzelf.

Daarmee krijgt ook een ogenschijnlijk onbeweeglijk voorwerp een plaats binnen een model van werkzame natuur.

Dat betekent niet dat de steen een menselijk bewustzijn bezit. Samenhang en bewustzijn zijn verschillende vermogens.

Physis en groei

Bij planten komt er iets bij.

Zij nemen voeding op, groeien en ontwikkelen zich.

In deze indeling verwijst *physis* naar dat niveau van natuurlijke ontwikkeling. Het woord wordt dus specifieker gebruikt dan wanneer we ermee de natuur als geheel aanduiden.

Dat verschil in gebruik verdient aandacht.

De betekenis van een filosofische term wordt mede bepaald door de vraag die een passage onderzoekt.

Binnen deze reeks gaat het om het onderscheid tussen een lichaam dat alleen bijeenblijft en een levend geheel dat zich voedt en groeit.

Psychē en redelijke ziel

Bij dieren verschijnen vermogens zoals waarneming en beweging vanuit impulsen.

Daar hoort de term *psychē*, ziel, bij.

Bij de mens wordt vervolgens ook redelijkheid onderzocht: het vermogen om indrukken te beoordelen, verbanden te begrijpen en keuzes te verantwoorden.

De indeling brengt deze vermogens binnen één natuurbeeld samen. Zij hoeft daarvoor geen volledig afzonderlijke werkelijkheid te veronderstellen waarin denken wordt ondergebracht.

In overzicht kunnen we de onderscheiden vermogens zo weergeven:

Begrip	Vermogen dat wordt benadrukt
Hexis	Samenhang en het bijeenblijven van een lichaam
Physis	Voeding, groei en ontwikkeling
Psychē	Waarneming en handelen vanuit impulsen
Redelijke ziel	Denken, beoordelen en beredeneerd kiezen

Dit overzicht is een hulpmiddel bij het lezen van de bronnen. Het is geen moderne biologische classificatie en ook geen voorstelling van een hedendaagse evolutietheorie.

Pneuma en logos

Hoe verhoudt pneuma zich tot logos?

De woorden leggen verschillende accenten binnen het stoïcijnse wereldbeeld.

Bij **logos** staat de redelijke ordening op de voorgrond.

Bij **pneuma** onderzoeken we hoe werkzaamheid en organisatie lichamelijk worden verklaard.

Diogenes Laërtius beschrijft het actieve beginsel als de rede die in de materie aanwezig is. Dat vormt de achtergrond waartegen ook de rol van pneuma wordt onderzocht. [Diogenes Laërtius, VII.134](#)

Een eenvoudige scheiding tussen een onstoffelijke logos en een stoffelijk pneuma zou het model daarom vertekenen.

Evenmin moeten we alle begrippen volledig laten samenvallen. Hun onderlinge verhouding en gebruik kunnen per bron en context nadere uitleg vragen.

Als eerste oriëntatie helpt het om logos met redelijke ordening te verbinden en pneuma met de lichamelijke verklaring van samenhang en vermogens.

Hoe zeker kennen we deze theorie?

Veel oorspronkelijke geschriften van de vroege Stoïcijnen zijn verloren gegaan.

Onze uitleg steunt daarom mede op latere auteurs. Sommigen geven een samenvatting. Anderen gebruiken stoïcijnse ideeën binnen een eigen filosofie of proberen ze te weerleggen.

Dat maakt bronkritiek noodzakelijk.

Wat zegt een auteur precies?

Aan welke Stoïcijn wordt een opvatting toegeschreven?

Gaat het om een letterlijke aanhaling, een samenvatting of een kritische reconstructie?

Een overzichtsartikel kan daardoor overzichtelijker ogen dan het beschikbare bronnenmateriaal werkelijk is.

De hoofdlijnen helpen ons oriënteren. Bij verdere studie moeten ook verschillen en onzekerheden zichtbaar blijven.

Pneuma is geen moderne energie

Het woord energie wordt tegenwoordig op verschillende manieren gebruikt.

Het kan verwijzen naar een natuurkundige grootheid, naar ervaren levendigheid of naar een spirituele voorstelling.

Geen van die betekenissen is zonder toelichting hetzelfde als stoïcijns pneuma.

Ook de vergelijking met zuurstof, elektriciteit, zenuwactiviteit of een kwantumveld kan misleiden wanneer zij als gelijkstelling wordt gebruikt.

De Stoïcijnen beschikten over hun eigen begrippen voor materie, leven en oorzaak. Hun theorie moet eerst in dat kader worden begrepen.

Een overeenkomst in vraagstelling bewijst geen overeenkomst in verklaring.

Dat onderscheid laat ruimte voor belangstelling zonder het oude model een wetenschappelijke bevestiging toe te schrijven die niet is aangetoond.

Betekent pneuma dat ademen filosofische training is?

Omdat pneuma adem betekent, ligt een praktische koppeling aan ademhalingsoefeningen voor de hand.

Toch volgt die niet vanzelf uit de theorie.

Een rustige ademhaling kan deel uitmaken van een moderne oefening. Maar de stoïcijnse pneumatheorie is daarmee nog geen antiek programma van ademtraining.

Evenmin kunnen we uit die theorie afleiden dat een bepaalde ademtechniek de deugd versterkt of ons met de kosmische logos verbindt.

Wie zo'n oefening wil gebruiken, moet haar op eigen gronden beoordelen.

Dit artikel gaat over een natuurfilosofische verklaring. Het praktische belang ligt vooral in het beter begrijpen van de vragen en samenhang van de Stoa.

Wat kunnen we hiervan leren?

De historische theorie hoeft geen actuele verklaring van lichamelijke processen te zijn om filosofisch interessant te blijven.

Zij laat zien dat de Stoïcijnen verschillende vragen met elkaar probeerden te verbinden.

Hoe blijft iets bijeen?

Hoe ontstaat groei?

Wat maakt waarneming mogelijk?

Hoe behoort denken tot een lichamenlijk bestaan?

Dat onderzoek helpt ook ons onderscheid maken tussen een ervaring, een beschrijving en een verklaring.

Wanneer we zeggen dat iemand 'veel energie' heeft, beschrijven we misschien een indruk. Daarmee hebben we nog niet verklaard welke processen aan zijn gedrag bijdragen.

Het begrip pneuma nodigt zo ook uit tot zorgvuldigheid met onze eigen woorden.

Welke vraag beantwoorden we eigenlijk?

En hoeveel verklarende kracht heeft het begrip dat we gebruiken?

Een filosofische oefening

Kies een plant, een dier of een menselijke activiteit die je kunt observeren.

1. Beschrijf wat je ziet

Noteer eerst de verschijnselen.

Bijvoorbeeld: groei, beweging, reageren op de omgeving of het oplossen van een probleem.

2. Onderscheid de vermogens

Gaat het om samenhang, voeding, waarneming, beweging of redeneren?

Welke verschillen zijn belangrijk?

3. Benoem jouw verklaring

Hoe verklaar je wat er gebeurt?

Gebruik je een vergelijking, alledaagse kennis of een wetenschappelijke verklaring?

4. Vergelijk met het antieke model

Welk onderdeel zouden de Stoïcijnen met pneuma proberen te verklaren?

Waar verschilt hun begrippenkader van het jouwe?

5. Bewaar een open vraag

Wat begrijp je nog onvoldoende?

Welke bron of kennis zou nodig zijn om verder te komen?

Deze oefening is bedoeld om nauwkeuriger te kijken en verklaringen te onderscheiden. Zij test geen pneuma en bewijst de theorie niet.

Een dagelijkse oefening

Let op een woord waarmee je een ingewikkeld verschijnsel eenvoudig verklaart.

Bijvoorbeeld energie, natuur, karakter of aanleg.

Vraag vervolgens:

Wat bedoel ik hier precies?

Beschrijf ik iets, of verklaar ik het?

Welke informatie zou mijn uitleg kunnen ondersteunen of corrigeren?

Zo kan de studie van een antiek begrip leiden tot meer helderheid in ons eigen denken.

In het kort

Pneuma is een centraal begrip binnen de stoïcijnse verklaring van de lichamelijke werkelijkheid.

Het wordt verbonden met samenhang, groei, ziel en redelijkheid. Tonos, spanning, speelt een rol in de uitleg van de eenheid en eigenschappen van lichamen.

Het begrip hangt nauw samen met de werkzame ordening van de natuur, maar kan niet zonder meer worden gelijkgesteld aan moderne energie of een hedendaags biologisch proces.

De studie ervan helpt ons begrijpen hoe de Stoïcijnen verschillende vermogens binnen één natuurbeeld onderzochten.

Een vraag om te bewaren is:

Wat maakt iets tot een samenhangend geheel, en welke verklaring geef ik daarvoor?

Primaire bronnen

Diogenes Laërtius — *Leven en leer van beroemde filosofen*, VII.134 en VII.156–157

Over het actieve beginsel en de ziel als lichamenlijk pneuma. Diogenes is een latere bron voor de oudere stoïcijnse leer. [Lees de betreffende afdeling van boek VII.](#)

Alexander van Aphrodisias — *De anima*, bij 26

Een kritisch getuigenis over de stoïcijnse opvatting van de ziel als pneuma, samengesteld uit vuur en lucht. [Bekijk de Griekse brontekst.](#)

Nemesius — *Over de natuur van de mens*, 70–71

Over de spanning en beweging waarmee de Stoïcijnen samenhang en eigenschappen verklaren. De paginering is editiegebonden. [Lees de geciteerde vertaling in een universitaire bronbespreking.](#)

Philo van Alexandrië — *Over de onveranderlijkheid van God*, §35–36

Over samenhang, plantennatuur, ziel en redelijke ziel. Philo verwerkt verwant filosofisch begrippenmateriaal binnen zijn eigen religieuze denken. [Lees de tekst in vertaling.](#)

De voorbeelden en oefeningen zijn moderne toelichtingen. Het artikel presenteert pneuma niet als een bewezen hedendaagse natuurkundige of medische verklaring.

Verder lezen binnen De Weg van de Stoa

De metafysica van de Stoa

Over lichamen, onlichamelijke zaken en werkzaamheid.

De stoïcijnse kosmos

Over de wereld als levend en samenhangend geheel.

Logos — Rede en kosmische orde

Over het redelijke en ordenende beginsel.

Physis — Natuur

Over orde, groei en ontwikkeling.

Sympatheia — Universele verbondenheid

Over de onderlinge samenhang van de kosmos.

God, Logos en natuur

Over de verhouding tussen centrale begrippen van de stoïcijnse natuurfilosofie.